त्रि.वि. द्वारा स्वीकृत पाठ्यक्रमा आधारित स्नातक प्रथम वर्ष ऐ.
नेपाली ४१६नेपाली कथा र उपन्यास

नेपाली कथा र उपन्यास

लेखक

देवेन्द्रबहादुर बानिया

मेरो भनाइ

यो E book त्रिभुवन विश्वविद्यालयको चार वर्षे वि .एड. प्रथम वर्षको मूल ऐच्छिक र अतिरिक्त ऐच्छिक विषय लिएर अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुका लागि **नेपाली कथा र उपन्यास (४१६)** पाठ्यक्रममा आधारित रही तयार पारिएको छ।वर्तमान सन्दर्भमा अधिकांश विद्यार्थीहरु विभिन्न कारणले चाहेर पनि क्याम्पसका भौतिक कक्षामा उपस्थित हुन नसकेका कारणले उनीहरुको शैक्षिक गुणस्तर दिन प्रतिदिन खस्कँदै गइरहेको छ । यसर्थ यो E book विद्यार्थीहरुको फुर्सदको समयमा उनीहरुको रुचि अनुसार उनीहरु रहेकै स्थानमा प्रविधिको प्रयोग गरी अध्ययन गर्न सकून् र खस्कँदो शैक्षिक अवस्थामा सुधार ल्याउन् भन्ने मूल उद्देश्यका साथ तयार पारिएको छ । यस E book को अधिकतम उपयोग गरी विद्यार्थीहरुले स्तरअनुरुप ज्ञान हसिल गरी आफ्नो सिकाइलाई दिगो बनाउनुका साथै परीक्षामा उच्चतम अङ्क प्राप्त गर्न यो पुस्तक महत्वपूर्ण अध्ययन सामग्री बन्नेछ भने अर्कोतर्फ साहित्यका अध्ययता र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा संलग्न हुने शिक्षकहरुका लागि पनि उत्तिकै सहयोगी सिद्ध हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु।

प्रस्तुत E book तयार पार्नको लागि सल्लाह, सुझाव र प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने क्याम्पस व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, क्याम्पस प्रमुख र यस पुस्तकको डिजाइन लगायत अन्य प्राविधिक कुराहरुमा सहयोग गर्नुहुने यस क्याम्पसका UGC GRANTS अन्तर्गतका फोकल पर्सन युवराज दाहाल र ICT विभाग प्रमुख टीका थेवे प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु । यस क्याम्पसमा अध्यापनरत सम्पूर्ण प्रध्यापक, उपप्राध्यापक ,सहायक प्रध्यापक,प्रशिक्षक , कर्मचारी र विद्यार्थीहरुलाई हृदयतःधन्यवाद प्रकट गर्दछु । आगामी दिनहरुमा सबै पक्षबाट सकारात्मक एवम् रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दै यो E book को अध्ययन गरी मूल्याङ्न गर्ने जिम्वेवारी यहाँहरुलाई सुम्पन पाउँदा अत्यन्त खुसी महसुस गरेको छु।

भूमिका

नेपाली साहित्य र राजनीतिका शिखर पुरुष विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको व्यक्तित्व बहुआयामिक छ। एक कुशल उपन्यासकारका रूपमा उनको साहित्यिक योगदानले नेपाली साहित्यमा अमिट छाप छोडेको छ। उनका उपन्यासहरू कथावस्तुको संग्रह मात्र होइनन्, बरु मानवीय संवेदना, मनोवैज्ञानिक गहिराइ, दार्शनिक चिन्तन र सामाजिक यथार्थको सूक्ष्म विश्लेषणका सशक्त माध्यम हुन्। स्वतन्त्रता, आत्मनिर्णय र मानवतावादलाई आफ्ना रचनाहरूको मूल आधार बनाउने कोइरालाले मानव मनको जटिलतलाई अत्यन्त संवेदनशील र निजात्मक ढंगले प्रस्तुत गरेका छन्।

उनको औपन्यासिक यात्रा वि.सं. २०२५ मा तीन घुम्ती को प्रकाशनसँगै प्रारम्भ भयो। त्यसपछि नरेन्द्रदाइ, सुम्निमा, मोदीआइन, हिट्लर र यहुदी, र बाबुआमा र छोरा जस्ता कालजयी कृतिहरू प्रकाशित भए। यी छ उपन्यासहरूले नेपाली साहित्यमा नयाँ चिन्तन, कलात्मक अभिव्यक्ति र वैचारिक गहिराइको स्थापना गरे। कोइरालाका यी कृतिहरूमा नारी स्वतन्त्रता, आत्मनिर्णयको अधिकार र मानवतावादी मूल्यहरूको सशक्त पक्षधरता अभिव्यक्त भएको छ। यो ई-बुकले उनको औपन्यासिक यात्रा र तिनमा समेटिएका प्रमुख प्रवृत्तिहरूलाई सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छ।

विषय सूचि

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको औपन्यासिक यात्रा र प्रमुख प्रवृत्तिहरू १
मनोवैज्ञानिक विश्लेषणको कुशल प्रयोग 1
दार्शनिक चिन्तनको समावेश १
मिथकीय पुनर्सृजनाको कला २
चरित्र चित्रणको प्रबलता २
द्वन्द्वात्मक विधान ३
मानवतावादी दृष्टिकोण ३
राष्ट्रियताको प्रबल स्वर ४
तीन घुम्ती ४
नरेन्द्रदाइ ४
मोदी आइन ५
हिट्लर र यहुदी ५
बाबु, आमा र छोरा ५
विशिष्ट भाषाशैली ५
सन्दर्भ सामग्री ७
निष्कर्ष ८

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको औपन्यासिक यात्रा र प्रमुख प्रवृत्तिहरू

मनोवैज्ञानिक विश्लेषणको कुशल प्रयोग

नेपाली साहित्यमा मनोवैज्ञानिक धाराको प्रारम्भ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरूबाट भएको मानिन्छ। उनलाई नेपाली आख्यान साहित्यमा मनोवैज्ञानिक विश्लेषणको प्रवर्तकका रूपमा लिइन्छ। उनका उपन्यासहरू मानव मनको गहिराइमा डुबेर सामान्य र असामान्य मनोवृत्तिको सूक्ष्म चित्रण गर्ने प्रयोगशाला हुन्। विशेषगरी, फ्रायडियन मनोविज्ञानको साहित्यिक व्याख्या र प्रयोगमा उनको असाधारण दक्षता प्रकट हुन्छ।

*तीन घुम्ती*मा इन्द्रमायाको चरित्रमार्फत मानव मनको चेतन, कुण्ठा र कामवृत्तिका जटिल आयामहरूको चित्रण गरिएको छ। *सुम्निमा*मा यौन मनोविज्ञानको आधारमा सोमदत्त, पुलोमा र सुम्निमाका चारित्रिक गतिविधिहरूलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। *नरेन्द्रदाइ*मा नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाबीचको प्रेम त्रिकोणले मानसिक द्वन्द्व र आत्मसंघर्षलाई गहिराइमा उतारेको छ। *हिट्लर र यहुदी*मा युद्धको भयावहता र त्यसले पात्रहरूको मानसिकतामा पारेको प्रभाव, *मोदीआइन*मा बालपात्र 'म' र नारी पात्रको मनोवैज्ञानिक जटिलता, र *बाबुआमा र छोरा*मा पारिवारिक सम्बन्धको मनोवैज्ञानिक गहिराइलाई कोइरालाले कुशलतापूर्वक चित्रण गरेका छन्। यी कृतिहरू मानव मनको सूक्ष्म विश्लेषण गर्ने साहित्यिक प्रयोगशाला बनेका छन्।

दार्शनिक चिन्तनको समावेश

कोइरालाका उपन्यासहरू मनोवैज्ञानिक विश्लेषणमा मात्र सीमित छैनन्, बरु दार्शनिक चिन्तनको समृद्ध प्रयोग भूमि पनि हुन्। उनका कृतिहरूमा अस्तित्ववाद, नियतिवाद, मानवतावाद, विसंगतिवाद, अध्यात्मवाद र भौतिकवाद जस्ता दार्शनिक विचारधाराहरूको संगम देखिन्छ। यी दर्शनहरूले उनका उपन्यासहरूलाई वैचारिक गहिराइ र फरक आयाम प्रदान गरेका छन्।

*तीन घुम्ती*मा अस्तित्ववादी दर्शनको केन्द्रमा नियतिवाद र विसंगतिवादको संयोजन छ। *सुम्निमा*मा अध्यात्मवाद र भौतिकवादको द्वन्द्वमार्फत मानवीय अस्तित्वको खोज गरिएको छ। *नरेन्द्रदाइ*मा विभिन्न दर्शनहरूको समन्वय देखिन्छ, जहाँ अस्तित्ववाद, मानवतावाद र

नियतिवादको प्रभाव प्रबल छ। *मोदीआइन* र *हिट्लर र यहुदी*मा मानवतावादी दर्शनले युद्धको विरोध र शान्तिको पक्षधरता गरेको छ। *बाबुआमा र छोरा*ले पनि मानवतावादको स्वरलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। यी उपन्यासहरू दार्शनिक विचारहरूको सुन्दर माला बनेर मानव जीवनका जटिल प्रश्नहरूको विश्लेषण गर्छन्।

मिथकीय पुनर्सृजनाको कला

कोइरालाका उपन्यासहरूमा मिथकको प्रयोग अत्यन्त प्रभावशाली छ। उनले मिथकलाई आफ्ना कथावस्तुको आधार बनाएर गहिरा वैचारिक सन्देशहरू प्रवाह गरेका छन्। *सुम्निमा*, *मोदीआइन* र *हिट्लर र यहुदी*मा मिथकीय पुनर्सृजनाको प्रत्यक्ष प्रयोग देखिन्छ, भने अन्य उपन्यासहरूमा अप्रत्यक्ष रूपमा मिथकीय तत्त्वहरू झल्किन्छन्।

*सुम्निमा*मा हिन्दू पुराण र किरात मिथकको संयोजनबाट सांस्कृतिक र दार्शनिक समन्वय प्रस्तुत गरिएको छ। *मोदीआइन* र *हिट्लर र यहुदी*मा गीता दर्शनको पुनर्व्याख्या गर्दै युद्धको विरोध र शान्तिको पक्षधरता गरिएको छ। कोइरालाले मिथकको परम्परागत अर्थलाई नवीन सन्दर्भमा ढालेर साहित्यिक सौन्दर्य र वैचारिक गहिराइ थपेका छन्।

चरित्र चित्रणको प्रबलता

कोइरालाका उपन्यासहरू चरित्रप्रधान कृति हुन्। उनका पात्रहरू परम्पराको साँघुरो बन्धनमा बाँधिएर रहँदैनन्, बरु आत्मविश्वास, स्वतन्त्रता र मानवतावादप्रति अटल आस्थाले युक्त हुन्छन्। यी पात्रहरू आफ्नो अस्मिता र अस्तित्वका लागि निरन्तर संघर्षरत छन्।

*तीन घुम्ती*की इन्द्रमाया आफ्ना निर्णय र सोचमा अटल रहन्छिन्, चाहे परिस्थितिको जटिलता किन नहोस्। *नरेन्द्रदाइ*का नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाले आफ्ना विचार र मान्यताहरूलाई प्राथमिकता दिँदै सामाजिक बन्धनलाई गौण बनाउँछन्। *सुम्निमा*की सुम्निमा यथार्थ र सहजवृत्तिको सन्तुलनमा उभिन्छिन्। *मोदीआइन*की नारी पात्रको प्रखर विचार र तार्किक विश्लेषणले उनको चरित्रको गहिराइ उजागर गर्छ। *हिट्लर र यहुदी* र *बाबुआमा र छोरा*का पात्रहरूमा पनि आत्मिक

स्वत्वको पहिचान स्पष्ट छ। यी सबैले कोइरालाको चरित्र चित्रणमा गहिरो कौशल र चरित्रप्रधानताको महत्त्व दर्शाउँछन्।

द्वन्द्वात्मक विधान

नेपाली साहित्यका विशिष्ट उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू मनोवैज्ञानिक धरातलमा रचिएका छन्, जहाँ द्वन्द्वको चित्रण निकै कलात्मक र सशक्त देखिन्छ। उनका उपन्यासहरूले पात्रहरूको आन्तरिक र बाह्य दुवै द्वन्द्वलाई गहिराइपूर्वक उजागर गरेका छन्। **'तीन घुम्ती'** उपन्यासमा इन्द्रमायाको जीवनयात्रा र **'नरेन्द्र दाइ'** मा गौरी, नरेन्द्र र मुनरियाको भावनात्मक सम्बन्धको द्वन्द्वले उपन्यासलाई जीवन्त बनाएको छ। त्यसैगरी, **'सुम्निमा'** मा मानसिक पीडाबाट गुज्रिएकी पुलोमा र **'मोदीआइन'** मा युद्धमा गएको पतिको सम्झनाले सिर्जना गरेको छटपटीले आन्तरिक द्वन्द्वको गहिराइलाई प्रस्तुत गर्छ। **'हिटलर र यहुदी'** मा मानवताको ह्रास देखेर पात्रमा उत्पन्न भएको द्वन्द्वले सामाजिक यथार्थ र वैयक्तिक संवेदनाको गहनतालाई देखाउँछ। यसैगरी, **'बाबु, आमा र छोरा'** मा उमाको प्रेम, विवाह र बूढो पतिप्रतिको भावनालाई लिएर उत्पन्न भएको द्वन्द्वले नारी मनोविज्ञानको जटिलतालाई स्पष्ट पार्छ। यसरी, कोइरालाका उपन्यासहरूमा द्वन्द्वको विधान अत्यन्तै प्रभावशाली रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ, जसले गर्दा उनी नेपाली साहित्यका एक उत्कृष्ट मनोवैज्ञानिक उपन्यासकार मानिन्छन्।

मानवतावादी दृष्टिकोण

कोइरालाका उपन्यासहरूमा मानवतावादको सशक्त स्वर गुञ्जिन्छ। युद्धप्रति घृणा र मानवीय मूल्यहरू दया, करुणा, समानता र भ्रातृत्वप्रति गहिरो आस्था उनका कृतिहरूको मूल विशेषता हो।

मोदीआइन र *हिट्लर र यहुदी* मा युद्धको भयावहता र मानवतावादको पक्षधरता स्पष्ट छ। *मोदीआइन* मा गीता दर्शनलाई मानव रक्षाको सन्दर्भमा व्याख्या गरिएको छ, भने *हिट्लर र यहुदी* मा युद्धलाई मानवताको पराजयका रूपमा चित्रण गरिएको छ। *तीन घुम्ती*, *सुम्निमा*, *नरेन्द्रदाइ* र *बाबुआमा र छोरा* मा पनि मानवीय स्वतन्त्रता र भावनाप्रति अटल विश्वास व्यक्त भएको छ। यी कृतिहरूले कोइरालाको मानवतावादी दृष्टिकोणलाई सशक्त रूपमा स्थापित गर्छन्।

राष्ट्रियताको प्रबल स्वर

नेपाली साहित्यका शिखर पुरुष विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरूमा राष्ट्रियताको स्वर सधैं सशक्त रूपमा गुञ्जायमान भएको पाइन्छ। उनका पात्रहरू, चाहे तिनीहरू देशभित्र होऊन् वा विदेशका विभिन्न भूभागमा विचरण गरिरहेका होऊन्, सधैं राष्ट्रियताप्रति अटल निष्ठा र समर्पण बोकेर प्रस्तुत हुन्छन्। कोइरालाका उपन्यासहरूमा विविध विचारधारा, दार्शनिक चिन्तन र सामाजिक परिवेशबाट प्रभावित पात्रहरूले राष्ट्रिय स्वाभिमानलाई सर्वोपरि ठान्दै निरंकुशता र अधिनायकवादविरुद्ध संघर्ष गर्छन्।

तीन घुम्ती

कोइरालाको पहिलो उपन्यास *तीन घुम्ती* मा नायक पिताम्बर र उनका सहयात्रीहरूले राष्ट्रियताको स्वरलाई सशक्त रूपमा उजागर गर्छन्। निरंकुश शक्तिहरूविरुद्ध उभिएर लोकतान्त्रिक मूल्यहरूको स्थापनामा समर्पित यी पात्रहरूले राष्ट्रिय स्वाभिमानलाई सधैं सिरोधार्य गर्छन्। पिताम्बरको चरित्रले देशप्रेम र स्वतन्त्रताको भावनालाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गर्दै अधिनायकवादी शक्तिलाई परास्त गर्न अग्रसर हुन्छ। यो उपन्यासमा राष्ट्रियताको भावना केवल कथानकको हिस्सा मात्र होइन, बरु पात्रहरूको जीवनको आधारभूत संरचना बनेको छ।

नरेन्द्रदाइ

नरेन्द्रदाइ उपन्यासमा नायक नरेन्द्रदाइ स्वच्छन्द जीवनशैली अपनाउँदै लखनऊ र बनारसजस्ता विदेशी भूमिमा विचरण गर्छन्। तथापि, उनको मन सधैं मातृभूमिप्रति समर्पित रहन्छ। स्वतन्त्र निर्णयको वर्चस्व स्थापित गर्न अथक प्रयास गर्ने नरेन्द्रदाई अन्ततः आफ्नो प्राणप्रिय मुनरियालाई समेत त्यागेर स्वदेश फर्कन्छन्। उनको यो यात्रा केवल भौतिक फिर्ती मात्र होइन, राष्ट्रियताप्रतिको अटल आस्था र स्वदेशप्रतिको गहिरो प्रेमको प्रतीक हो। विदेशी भूमिमा साधना गरेर सिद्धि प्राप्त गरे पनि उनले आफ्नो मातृभूमिमा फर्केर राष्ट्रिय स्वाभिमानलाई अक्षुण्ण राख्ने प्रयास गर्छन्।

मोदी आइन

मोदी आइन उपन्यासमा बालक पात्र 'म' को कथा प्रस्तुत गरिएको छ। यो पात्र सानै उमेरमा भारतको दरभंगा पुग्छ, तर उसको मन सधैं स्वदेशप्रति तानिएको हुन्छ। अन्ततः ऊ मातृभूमिमा फर्केर राष्ट्रियताको सम्मान र सम्वर्धनमा योगदान गर्छ। यो उपन्यासले बाल्यकालदेखि नै राष्ट्रिय चेतनाको बीज अंकुरित हुने कुरालाई जोड दिन्छ। 'म' को यात्रा र उसको स्वदेशप्रतिको लगावले कोइरालाको लेखनीमा राष्ट्रियताको गहिरो प्रभावलाई स्पष्ट पार्छ।

हिट्लर र यहुदी

हिट्लर र उपन्यास अपूर्ण भए तापनि यसका पात्रहरूमा राष्ट्रियताको भावना सशक्त रूपमा झल्किन्छ। नायकको संवादमा घर, परिवार र देशको चर्चा बारम्बार आउँछ, जसले राष्ट्रिय स्वाभिमानप्रतिको उनको गहिरो लगावलाई दर्शाउँछ। यद्यपि यो उपन्यासमा पात्रको गृह प्रत्यावर्तन पूर्ण रूपमा देखाइएको छैन, तर उसका विचार र संवादहरूले राष्ट्रियताको स्वरलाई जीवन्त बनाउँछन्।

बाबु, आमा र छोरा

बाबु, आमा र छोरा उपन्यासमा शिवप्रसाद नाउँका पात्र विदेशमा अध्ययन गर्न जान्छन्। अध्ययन सम्पन्न गरेपछि ऊ स्वदेश फर्केर राष्ट्रियताको सन्देशलाई आत्मसात गर्छ। यो उपन्यासले पनि कोइरालाको लेखनीमा विदेशमा रहेर पनि मातृभूमिप्रतिको प्रेम र कर्तव्यबोधलाई उजागर गर्छ। शिवप्रसादको चरित्रले नेपाली समाजमा राष्ट्रिय चेतनाको महत्वलाई थप बलियो बनाउँछ।

विशिष्ट भाषाशैली

कोइरालाको भाषाशैलीमा मौलिकता, रोचकता र वैचारिक गहिराइको संयोजन छ। उनले जटिल मनोवैज्ञानिक र दार्शनिक विषयवस्तुलाई सरल, तर प्रभावशाली शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन्। *तीन*

घुम्ती र *बाबुआमा र छोरा* प्रथम पुरुषीय दृष्टिकोणमा रचिएका छन्, जसले पाठकलाई पात्रको मनोभावसँग जोड्छ।

उनका उपन्यासहरूमा उक्ति र सूक्तिको प्रयोगले भाषाशैलीलाई थप आकर्षक बनाएको छ। उदाहरणका लागि, *तीन घुम्ती* मा "कसलाई रोज्ने, इन्द्रमायाले एक्लो कृष्णलाई कि अक्षौहिणी सेनालाई?" र *बाबुआमा र छोरा* मा "हामी स्वास्नी मान्छेको जिउ सन्तान नजन्माउन्जेलको हो" जस्ता उक्तिहरूले कथालाई गहिराइ र सौन्दर्य प्रदान गर्छन्। *मोदीआइन* को "ठूलो हुनपट्टि नलाग्नु, असल हुनपट्टि लाग्नु नानी" र *हिट्लर र यहुदी* को "ईश्वर भनेको उत्तेजनारहित मानव हो" जस्ता वाणीले उनको भाषाशैलीको गाम्भीर्य र प्रभावकारिता झल्किन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद। *तीन घुम्ती*।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद। *नरेन्द्रदाइ*।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद। *सुम्निमा*।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद। *मोदीआइन*।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद। *हिट्लर र यहुदी*।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद। *बाबुआमा र छोरा*।
- विभिन्न समालोचनात्मक लेख र शोधपत्रहरू।

निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू नेपाली साहित्यका अमूल्य रत्न हुन्। उनको औपन्यासिक यात्रा मनोवैज्ञानिक विश्लेषण, दार्शनिक गहिराइ, मिथकीय पुनर्सृजना, चरित्रप्रधानता, द्वन्द्वात्मक विधान, मानवतावादी दृष्टिकोण, राष्ट्रियताको स्वर र विशिष्ट भाषाशैलीका कारण अविस्मरणीय छ। यी कृतिहरूले यथार्थवादी, मनोवैज्ञानिक र दार्शनिक धारालाई नेपाली साहित्यमा स्थापित गरेर नयाँ युगको सूत्रपात गरेका छन्।

कोइरालाले नारी स्वतन्त्रता, आत्मनिर्णय र मानवीय मूल्यहरूलाई केन्द्रमा राखेर जीवनका जटिल प्रश्नहरूको गहन विश्लेषण गरेका छन्। उनको साहित्यिक योगदानले नेपाली उपन्यासलाई विश्वस्तरीय उचाइमा पुऱ्याएको छ। उनका उपन्यासहरू आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छन् र भविष्यका पुस्तालाई प्रेरणा प्रदान गर्नेछन्। यस्तै, कोइरालाको औपन्यासिक यात्राले नेपाली साहित्यको क्षितिजलाई फराकिलो बनाएर अमर छाप छोडेको छ।